

**ԿՐԹԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ
ԵՒ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐՈՒ ԴԵՐԸ
ՄԵՐ ՄԷՋ**

Մեր պատմութիւնը վկայ է թէ Հայ Եկեղեցին եղած է ոչ միայն գանձարանը տոհմային արժէքներու և Կարսութեանց, այլ եզած է աւազունը մեր մաքի քոլոր ձգտութիւնուն։ Հայ Եկեղեցին ազբերացած է հայ պատմութիւնը, գրականութիւնը։ գրագրութիւնը, ճարտարապետութիւնը ու երաժշտութիւնը, և մատուր ու նոգեկան բարիքներով ազգային միութեան մը բարձրացած հայ ժողովուրդը առուցած է իր մէջ ձգտումը քաղաքական ազտութեան։ Հայ Եկեղեցին գարերով շարունակ երգած է իր հաւատացեալներու բերնով և Անշարժ պահեած զԱթոս Հայկագանցը, և Անզատութիւն եղբարց մերոցը։ Հայ Եկեղեցոյ պաշտօնեաներն ու հայ վանականներն էին որ մինչեւ ԺԹ. դար վարեցին այս ժողովուրդին նաւը քաղաքական մրրիներէն ու տղիսութեան խաւարներէն գէպի քաղաքակրթութեան փառուները։ Ազգին ողջմատութիւնը չկրցաւ հաւատալ թէ հայ ազատագրութեան չէնքը կարելի էր կանգնել Եկեղեցներու և վանքերու աւերակներուն վրայ։

Իրեն ժողովուրդ՝ իթէ գրաւած ենք պատմաւոր գիրք քաղաքակիրթ ազգերու շարքին և ապրած դարերու սուր ու հուրին, մահուած ու լքումի սարսափներուն ընդմէջէն, այդ կը պարտինք միմիայն աննոց՝ որոնք ունեցան գիտակցութիւնը ժամանակի պէտքերուն և կանչուած զգացին ամոքելու մեր ցաւերը և վերականգնելու խորտակման ճամբաներուն փշուր փշուր ինկոզ մեր ինքնազիտակցութիւնը։ Նախակրթաբանի աշակերտն իսկ կը ճանչնայ հայ հաւատքի հիմնադիր Ս. Լուսաւորիչը և հայ կրթութեան ու մտքի հիմնադիր՝ Ս. Սահակ-Մեսրոպ զոյգը, որոնց օժանդակները եղան օրուան աշխարհիկ պետերը։ Ինազդորէն թէ գիտակցութեամբ, քաղաքականութեան աեղ քաղաքակրթութեան զէնքերով ենք սպառազինուած, զիմանալու

և զիմագրելու համար ճակատագրական հաւածանքներու և հարուածներու։ այս իսկ պատճառաւ կառչած ենք ամուր Հայ Եկեղեցին, որուն հայացման, մաքրագործման և զօրացման համար կողմութիւնը ու գործադրութիւնները։ Հայ Եկեղեցի իշխանութիւններ գործած են ներք գոշչակ։

ԺԹ. գորով կը բացուի մեր պատմութեան նոր էջը։

Ամբոյական և ժողովրդական պայքարները, թրքական սեղմումները և անոնցմէ ծնունդ առած յեղափոխական շարժութերն ու կուսակցական խմբութերը, Փրանտական յեղափոխութիւնը և անոր անդրագաղթը մեր երիտասարդ ուսումնական ներու վրայ, Եւրոպայի ու մասնաւորաբար Պալքանեան երկիրներու մէջ կտարարուող աշտառագրական շարժութերը եւ անոնց նոտառուուր արդիւնքները, թուրք երիտասարդութեան շարժումը Եւրոպական կը թութեան ազգեցութեան տակ և թրքական զգացներու աշխարհականացումը, կաթոլիկ և բողոքական միսիօնարներու կրօնական և մասնաւանդ կրթական զօրաւոր գործունէութիւնն ու բրօբականաբը, Պօլօծենիան ուսուահայ հատուցածին և Ազգային Սահմանադրութիւնը թրքակայոց պատճառութիւնը կը գրուի նոր պէտքերու առջեկ, և Եկեղեցին պահելով հանդերձ իր հմայքը մեր հոգին վրայ և հոգանաւորութիւնը ազգային ու կրթական բոլոր ձեռնարկներու մէջ, կը գառնայ անբաւարար տառնե ձիուզ չափով եկեղեցական և աշխարհական իշխանութեանց աշխատանքներուն բաժանումը։ Հայ ժողովուրդը կը գրուի նոր պէտքերու առջեկ, և Եկեղեցին պահելով հանդերձ իր հմայքը մեր հոգին վրայ և հոգանաւորութիւնը ազգային ու կրթական բոլոր ձեռնարկներու մէջ, կը գառնայ անբաւարար տառնե ձիուզ պատրաստելու այդ պէտքերու մասակարարութիւնի հասնող սերունդը։ Աւումնատանենք մեր երիտասարդութիւնը կը զիմէ Եւրոպական կեդրուներ, ու Եկեղեցեայ շըրջափակէն սկիզբ կ'առնէ այս կեդրով մեր մտքի ու հոգեկան ձգութեան պողոսայինները, մին՝ գէպի շուկայ, միւսը՝ գէպի արուեստ, Երկուքին հասարակաց Դպրոցն ու Ազգային ազատագրութեան իտէալը։

Ազգային Սահմանագրութեան հոչակառու (1860ական թուականներուն) պղպա-

ին ու կրթական գործերու մէջ լայն առ սիթներ կը տրուին աշխարհական գավին, որ կը կազմէ իր ուսումնական նորնուրդ, ներկա զանազան Մարմինները և կը գործէ ազգային առաջնորդներու հակողութեան տակ: Թրքահայոց մէջ ուկիզ կ'առնէ համատարած խանդավառութիւն մըր լիւն սուսներ ծրագրին ազգային նշմարին յեղարջում մը իրականացնելու համար, ձևանոր ապօք բազմաթիւ ընկերութիւններու կազմակերպութիւններու և կրթական ցարքարարութիւններու: Առ կարճ ժամանակի մէջ կը կատարուին կրթական հոկայ յառաջդիմութիւններ, քանի որ կրթութիւնը կը զարդրէ մենաչափորոշ գառնուէ ազնուական գործառնութեան գառակարքի մը, ու ուսականական կարգերը առիթներ կուտային բոլորին և կրթութեան համրով հասնելու ամենարժ պարագաներ զիրքերու:

Ազգային Առաջանակարգական թեան հոչակառմէն մասաւորապէս տանընկինդ տարիններ կտը պիտի գտնենք Հայուսանի մէջ երեք հարիւի առելի կրթական հաստատութիւններ, որոնց մէջ ուսում կը ստունալին առելի քան տառերկինդ հազար աշտիերուներ:

Կրթական հաստատութեանց այս ապէնցացից տարածումը կը կատարուի կազմուկերպութեամբը բայց մաթիւ ընկերութիւններու որոնց անսանները կը յիշտասինք յախորդական հարգով ու արագ թուումներով յուանց իշներու մանրամասնութեանց:

Հայոց Բարեկրութական Ընկերութիւնը՝ կազմական 1860-ին Պայոսոյ մէջ, մասնագէտարենադարներ պատրաստելու և հողագործութիւններու գարգանցներու և ժամանակակից հողին կապելու նպատակով:

«Վարդանան ընկերութիւնը՝ 1871-ին կազմական, իսկ 1879-ին վերակազմուած և Կիլիկիան Ընկերութիւն անսունով, նպատակ առնենարջ ազգային գառտիարակութեան տարածումը կրթիկոյ մէջ:

Կառաւատեան ը (1876-ի), գտնաներու համար հայ ուսուցիչներու պատրաստաթիւն և ձրի կրթութեան տարածման զոյլ նպատակներով: Ընկերութեան գործադիր ռարամիւ անդամներուն մէջ կը հանդիպէի կիւլպէնկեան տուննէն Սերովքէի և Սարգսի (վերջինը հայր՝ Ա. Աթոռոյ բարեկար Կալոսսոյ Գէյ կիւլպէնկեանի):

«Եկրոցասիրաց-Արևելեան ընկերութիւնը (1878-ին):

Ազգանուե Հայունեաց «ը և Շապուցիաց Ֆիլիպոն Ընկեռորիւմ»ը, անօնական հայունիներու գառտիարակութեան և գարժունիներու պատրաստութեան նպատակներով:

«Միացաւ Ընկերութիւնը (1880-ին) կազմուած Փոյութիւն ունեցող երեք մեծ ընկերութիւններու կրթիկեանի, երարատաւանի և Նպարցասիրաց-Արեւելեանի մրացումով:

Կրթական այս կազմուկերպութիւններն ու մարմինները ծնունդ տուին առևին նաև մշակութային այլ ձեռնարկներու և Արևելահայ և Արևելապահ երկու հաստածներու մէջ բազմացած տպարաններ, բացուեցան բարաններ, թատրոններ, լոյս տեսան գրաւանու ու մատենագրական հանուրներ, լրաց գիրներ ու պարրերակններ: Քազմակերպուեցան դպրոցական ու ժողովրդական մատենագրաններ: Այս վերջիններու շաբաթին էջմիածնի, Երուսաղէմի, Վենետիկի, Վիեննայի և Պոլոյ մեծ Մատենագրանները հարուստ հայ մտքի արտադրութիւններով և գրչագիր նմոյշներով, տուին բաւացոյն կարելիութիւններ մեր բանասէրներուն և պատմաբաններուն, ժամանակի փոշիններէն և մշուշներէն վերքերելու և հատորներու լոյսին բանալու հայ հանճարը և արուեստի զեղեցկութիւնները:

Կրթական և իմացական գարթօնքի սանօրինակ յառաջդիմութեան և տպագոյի համար ազգային բաւագոյն յոյներու խանդին բերին առաւել չափով իրենց մասնակցութիւնը մեր մեծ ահարուստները, մեր բարերարները, և մէջնուրեք կանգնեցան հայ եկեղեցիներ, գեղազարգուեցան նորմանը կանթեղներու գորգերու և նկարներու, ու հայ հաւատքի և ինքնակիտակցութեան ձեխով մշտական պահուեցան այդ կանթեղները:

Ազգային գորութեան անարատ պահպանան ու յարատեսութեան մտահագութեամբ, մեր ժողովուրդի ազնիւ, վեհանձն ու բարեկար գառակները, Հայ Ծիկղեցոյ կող քին կանգնեցին Հայ դպրոցը ու հաւատքի կանթեղին մօտիկը վաս պահեցին նաև Ա. Մեսորոպի նոդիին ու մտքին ջահը: Ժիշ: զարաք կրթական կարելոր հաս-

տապատմիւնները կրթուած են մեծ կտուկադրամներով ու բարեբարութիւններով։ 1806-ին կը բացուի Աստրախանի Սղապատպեան զպրոցը բարեբարի 50.000 ռուբլի նպատառով է Անկա տասնեակ մը տարիներ ետք ցործադր հագործեանի մէջ միլիոն ուրերի կտակով։ Մոսկովյա մէջ Հազար իան ձեմարտնը, որ կը գոտնայ մի՛, դարու կրթական կոմիսոց։ Ազգային սպիտակաման պատարոց հաստատութիւններէն եղան մասնաւանց Թիֆլիսի ներսինեան և ապա էջմիածնի Փեօրգեան ձեմարտնները։ Պարս կասպանի Խոչ-Ժուլյայի մէջ կը գտնենք տափանեակ, մը զպրոցները Հեռաոր Հընդա կարտանի մէջ իսկ կը բացուի Մարզպանի բական ձեմարտնը 1821-ին Աստրած առուր Մուրատիստոնեանի կմիազբամով։ Ձեմարտնը ցարք կը պահէ իր ժայռուն դաշտա թիւնը զպրոցն մեծ ազայն բարիքը Հընդա կանա մեր պատաւակն, գաղութին՝ ազ գաղափանման տեսակէտագ մանաւանց։

Արեւմտակայ հաստածին մէջ բազմա թիւ, են անունները կրթական հաստածութիւններու որոնց կարեարդարուններու միշտակութեամբ կը բաւականանանք։ Դ վենետիկի Մուրատ-Թօփայլէւեանց, Պորտոյ մէջ Վիեննական Միկրօպեաններու Վարժարանը, Ազգային ձեմարտնը, Մէջապուրեան Ազգկանց Վարժարանը։ Համիս սիմեանցը, Կեղրոննականը, Պէրպէրեանը, Էսայեանը, Սանասարեանը, Տահնազար եանը և ասոնց շարքին Պոլսոյ Ազգային Ս. Փրկչեան Հիւանգանցը որ իր ապարանով ու կըթաքան-որրանոցով վերածուած էր կրթամեան բարիքի մը։ Կրթական այս կարողի Հաստատութիւններու մէջ և որ դարդ ընթեցաւ հայ միւսքն ու ազգային սպինը և ինչ որ այսոր իրենք համամարդակային բարձրացող արժեքներ ժառանգած էր կրթական այս ձեռարկներէն, և սերունդ կոմիսունց գոխանցած ենք աւելի ժայռուցած ասելի բիւրեզանցած, Մէջ Մուրատը ցուցացած է այլ Հաստատութիւններուն վրայ, և ապանց գոյութիւնը իրականացնող մշակներաւ և բարեբարնեցու անունները երախտազիւտութեամբ է անցուցած իր պատմութեամէ ուկի էջերուն մէջ։

Կիրիքն չեր սակայն ժագավորդի մը համար և առանցիններորդ դարու վարդար-

կրթական եզօր ազգեցութիւններու և քաղաքական հակամատրա պայտարներուն մէջ զուրկ պետական կեանքէ և նոյնիսկ հայ ընին հոգէ, սփեռոքի վանազան կեզրուներու մէջ պահել իր սպեկան անկատութիւնը և կազմական կոմիսութիւնները, երբ զիսոց ենք զանի փրկութեան մեր, ուղին ճակատագրական մէկ պահուն։ Անկայն ազգային մուքի ազտագրան այդ շարժումը, հաւաքական հոգեկանա թեան կերպարանակ ըստան այդ աշխատանքը կեանքի և բնուր թեան կարեւար փոփոխաթիւններուն նման կը պահանջէր աւելիու զարում, վերիցայում պայտարներով և հոկայական վահութիւններ։ Այս պահուաթիւնները ընկելու կանչուեցած մաքի մշակներէն և ազնիկ սրաի տէր մեր մեծահարուստներէն անոնց մրայն, արոնք ամէնէն աւելի զարցին պահանջները ժամանակին ու իրեն հարազատ զանակները թեանց ժողովարդին, զուրգութացին հայ արժեքներուն, և ոչինչ խայեցն որ առ նոյն պահէ իր ինքնութիւնը, վերսափանայ իր թարմութիւնը և քայլէ դար իրերաբարներ եղամի։

Գոզոս նուպար Փաւուս, արհայիս հարցի ժագագական, հետապնդան անապանքնեն և աք կը քաշաւի այր ապարակէն նուիրատեւու իր ժողովարդի մէծ վետ ամոքման սրբազն զործին և իր բարոյական ու նիւթական միջոցներով կը գունայ բարեգագութեան զրական յաւիտեականութիւն մը և իր առատաշնորհ մեծութեան փաստական պահուանքներուն մէջ։ Վահրէկի Փարգևատան Ազգային Վարժարանի շէնքը։

Հեղիսովոյս նուպարեանը։

Հայ Աւաննազական Հիմնարկութիւնը

(1924-ին) 26.000 ռափի հիմնագրամազ, ուրուն նպատակն էր Պրիսէլի համալսարած նախան ուստանին մէջ կարդացնել հայ ուստանողներ և պատրաստել մասնագէտներ՝ մասնաւորաբ Հայուստանի համար:

Փարփի Հայ Աւանողի Ցուկը և Մասնահարաբը՝ որուն կը նույրէ իր և հօրք դիրքերուն կրունոր մէկ մասը:

Նուպարաւեկի հիմնադրամթեան համար մէծ հոսկը:

Երեսանի Ակնարուտարանը՝ որուն կը յատկացնէ 13.-200 ռուփի:

Իսկ բարերարի մէծագոյն գործը Կ'ըլլայ հիմնագրութիւնը Հ. Բ. Ը. Մուռմեան (1906) որուն կատարած նախախնամական դիրք վերջին բառորդ զարու հայ պատմութեան մէջ, գուրու է ուեւ է հասկածէ:

Բաւականաձաւագ միայն ուռւունեալով (ի. հեց Պորձեան Խուռամը պիտի երկարէք այժմ էնքուը) կը մշենք նու մի քանին մեր բարերարներն էն Ազատապետն, Մանրածեան, Միլինեան նղբարեներ, Խզիքեանց, Ծոփնազարեանց, Սանսաւեան, Լազուեան, Մուռտիսանեան, Մուրածեան, Սամաւել Ռեփին, Գ. Խուռաւեան, Ազա Կարապէս Ֆալուս, Սղիզազեան նղբարեներ, Կարապեսեան, Եղիայեան, Քէկիեան նան, Դարակիօքեան նղբարեներ, Յովիկիմեան նղբարեներ, Դարակիմեան նղբարեներ, Դարակիմեան, Կամսարական նուն, Կիւլպենկեանեներ և այն որոնք կրթական կազմակերպութեաներն էնքու նու գարձան իրենց ժամանակի ընդունել էն նկատութիւնը և կատարած նղբարեներու հազարառոր հատուներն ու Մերձաւոր Արեւելքի հայկական պահեալոց բարկուած նույրատութիւններու:

Այս բրթան մեր կառարանութիւնները բոլոր անոնց որոնց գիտան իրենց հետաքրքրութեան առարկայ դարձնել էն նկատեցին, Հայ Խալուց ու կրթական հաստատութիւնները, և արձեռքի զանոնք լուսական պահանջման մէջ Սիոնի բարձունքին վրաց, կարելի դարձաց Մեր ու Մատոնազարանը, իր նորութեամբ, չքեղութեամբ ու սպառաւորումով երկրորդ հոչակուած Կիւլպենկեան Մատոնազարեան, ուր հասաւուած ու դասաւորուած են նախորդ պատրիարքներու հազարառոր հատուներն ու Մերձաւոր Արեւելքի հայկական պահեալոց բարկուած նույրատութիւններու:

Այս փառարանութիւններուն հայ, Սիոնի իր ու բացարիկ թիւով կը փոխանցէ Ս. Աթոռոյ Սիարանութեան, մեսոր Գանձկան լին և համայն նողովութիւն երախտագիւտական պահանջման վրացութեներն ու զաւագոյն մազնանքները մէծ Բարերարին:

Վասի. Գալուս Պէյ Կիւլպենկեանին:

Յ. ՎԱՐԴԱՂԵՏ